բոյեան ծնած էր Պիթլիս 1874-ին: Մեռաւ Սան Հօզէ, Քալիֆորնիա 1911-ին: Մայրս Թագուհի Սարոյեան ծնած է Պիթլիս, 1884-ին, կը բնակի ինծի ու Բրոչս Գոգէթին հետ, Սան Ֆրանչիսկօ: Շատ կանուխ գրել սկսայ: Երբ տասնըհինգ տարեկան էի կարն պատմուածքներ կը գրէի եւ կը ճամբէի Ամերիկեան պարբերաթերթերու: Տասնըհինգ տարուան էի երբ դպրոցը ձգեցի: Մէկ տարի միայն յաճախած եմ բարձրագոյն դպրոց: Երբեք սիրած չեմ դպրոցը: Վերջին հինգ տարիներու ընթացքին հրատարակած եմ ութը հատորներ: Իմ գրքերէս թարգմանուած ու հրատարակուած են Ֆրանսայի, Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ մէջ: Պատմուածքներս թարգմանուած են շատ մը ուրիշ լեզուներու: Առաջին պատմուածքս որ ընդունուեցաւ Ամերիկեան Հանդէսէ (1934) մը «Սթօրի» *Յանդուգն Պատանին Թռչող Տրապէզին վրայ* տիտղոսը կը կրէ: Գրած եմ թատերախաղ մը «My Heart's in The Higlands» որ մէկ քանի ամիսէն կը բեմադրուի Նիւ-Եորքի մէջ: (Նոր Գիր *Ա. տարի. 1939, թ. 1, էջ 52*):

Իր գրական մուտքը գործեց, ինչպէս կ'ըսէ, այս իր պատմուածքներու հատորով «The daring young man on the flying trapeze», *որ բաւական աղմուկ հանեց իր շուրջը. գովողներու խումբէն դուրս՝ եղան նաեւ խծբծողներ՝ որոնք կը մեղադրէին գինքը իբրեւ անգէտ եւ անփոյթ գրելու արուեստին նոյնիսկ տարրական սկզբունքներուն: Եզական ու ինքնատիպ գրող մըն էր վերջապէս, եւ իր անունը այլեւս հրապարակի վրայ էր. երկրորդ հատորը* «Inhale and exhale» (1936), *նուիրուած Անգլիական լեզուին, Ամերիկեան հոգին, եւ Հայկական հոգիին, գինքը արդէն ամերիկեան շրջանակներէն անդին տարաւ: Այնուհետեւ արտադրեց ուրիշներ, որոնցմով միջազգային անուն մը սկսաւ դառնալ.* «The gay and melancholy flux» (1937), «Little Children» (1937), «Love, here's my Hat» (1938), «The Trouble with Tigers» (1938), «Peace, it's Wonderfule» (1939), *բոլորն ալ նորավէպեր ու պատմուածքներ:*

Այս հատորներէն քաղուածոյ ամփոփուած է Ի՞նչ կը թուի ձեզ Ամերիկան (Che ve ne sembra dell'America) *խորագրով լոյս տեսած հատորը Մոնտատորի տպարանէն:*

Ներկայիս ան զբաղած կ'երեւի, ինչպէս իր ինքնակենսագրութեան մէջ կը յայտնէր, եւ ի՛նչպէս կու գան մեզի հաղորդելու հայկական լրագիրները, թատերական գործերու արտադրութեամբ:

Դեռ զաղափար չունինք իր այդ գրական սեռի մէջ ձեռք բերած յաջողութեան մասին: Բայց իր նորավէպերը բոլորովին ինքնատիպ ոճ մը կը յայտնեն իր մէջ՝ տարբեր Մայքըլ Արլէնի ոճէն: Ան երբեք չփորձեց նորավէպէն անցնելու վէպին, այդ աւելի բարդ ու դժուարին սեռին, ու մնաց միշտ Միացեալ Նահանգներու ներկայ ժամանակներուս հաճելի ու փնտռուած նորավիպագիրը: Ու իր այս նախընտրած ուղղութեան վրայ ալ չ'իջներ մարդկային տառապանքին ու մարդուն ներսը բունած հակամարտ ուժերու պայքարին եւ կամ կեանքի վերլուծումին, չօշափելով ընկերային հարցեր՝ ինչպէս Մ. Արլէն կ'ընէ, այլ կ'առնէ կեանքէն զրուագներ միայն ու կը ցուցադրէ զանոնք մեզի աչխոյժ, ընթացիկ երագութեամբ, ինչպէս է կեանքը, ջանալով տեսնել անոնց մէջ հոգի մը որ կը գրաւէ գինքը եւ մանաւանդ մարդկային սիրտը զոր կը խօսեցնէ զանազան կերպերով: Սահուն, նկարչական եւ զանակ մ'ունի պատմելու, թեթեւ, սլացիկ ու յաճախ քնարերգակ պատկերներով՝ որ ցոյց կու տան թէ բանաստեղծ մը կ'ապրի ու կը զգայ իր մէջ:

Հայո՛ւ ճակատագիր եւ հայ տաղանդ միշտ հակառակ ընթացած իրարու. ո՛րքան թշուառ եղած է մեր ճակատագիրը՝ ցրուած ու անհայրենիք, ա՛յնքան փայլուն մեր տաղանդը՝ երբ մանաւանդ կարելիութիւն, հանգարտ միջավայր եկած օգնած են անոր՝ որպէս զի անարգել սփռել կարենայ իր լոյսը: Այսօր անգլ-ամերիկեան գրականութեան մէջ Սարոյեան եւ Արլէն կը հանդիսանան երկու կարեւորագոյն եւ նշանաւորագոյն դէմքերէն, եւ

երկուքն ալ ազգով հայ, գիտակից իրենց այդ ծագումին: Եւ եթէ Արլէն ծածկանունի տակ հրապարակ իջած է Տիգրան Գուլումճեան, պատճառն անգլիական միջավայրն է, որ կը սակէ գրագէտը տեղական պահանջներուն յարմարիլ, մինչդեռ Ամերիկայի մէջ ուր կարեւորութիւն չունի տրուիր գրագէտի ազգայնութեան, Սարոյեան կրնար ազատօրէն իր հայկական մականունով դալ ասպարէզ:

Վերջացնելու համար ըսենք՝ որ մինչ Միքայէլ Արլէն այլեւս իր իսկական դիմագիծը ցոյց տուած է եւ հեղինակութիւն մը դարձած իր կանանչ Գլխարկը վէպով, որուն միջոցաւ ստացած համբաւը եկաւ հաստատելու նաեւ իր վերջին գործով «Man's mortalily», *Սարոյեան դեռ վերելքին ծայրը հասած չէ ու գրական աշխարհը կը սպասէ մասը բերնին իր վերջին խօսքը ըսելու:*

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

ԲԺ. ՎԱՀՐԱՄ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

(ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԻԹՈՎ)

Ա.

Մինչդեռ խուժդուժ պատերազմն այս պահուս կը խլէ բիւրաւոր դալար կեանքեր մարդկային ընկերութեան ծոցէն, մահուան անողոք մանգաղն ալ կը շարունակէ հնձել թանկագին կեանքեր հայ մըտակէ հնձել թանկագին կեանքեր հայ մը-չակութի ասպարէզէն: Ատոցմէ մին էր եւ Վահրամ Թորգոմեան, որ անցեալ տարի օգոստոսին կը կքէր Պարիսի մէջ իւր 84 տարիներու ծանրութեան ներքեւ:

Ազնիւ նկարագիր, զգայուն սիրտ մը, զգուշաւոր իւր կենցաղավարութեան մէջ, եւ նախանձայոյզ իւր պատուոյն, գիտէր շահիլ յարգանքն ու համակրութիւնը բոլոր անոնց՝ որոց հետ հաղորդակցութեան մէջ էր: Իւր բարեկամութիւնը սերտ եւ անխախտ էր. զոնէ ես այդպէս գիտեմ գինքն իմ անձնական փորձով: Նամակագրութեան մէջ միշտ կը կանխէր քան զիս, եւ իւր սիրան ու լեզուն յար զեղուն մտերմական զգացումներով:

Քառասուն եւ մի տարիէ ի վեր կը ճանաչէի գինքը: Բայց մեր մեծագոյն կցորդութիւնն սկսաւ 1920ին: Ի Կոստանդնուպոլիս հասնելուս երկրորդ օրն առաջին հանդիպումս իրեն հետ եղաւ փողոցի մէջ: Յետ սրտագին սեղման մը ձեռաց՝ զարմացմամբ ակնարկեցի իւր մօրուաց սպիտակութեան: «Ինչորը տուաւ ինձ այս գոյնը», պատասխանեց: Հայ մը-տավարժ խմբին հետ ապրած էր վտարանդութեան տառապանաց մէջ եւ մահուան ահարեկիչ պատկերին հանդէպ, որմէ բախտով միայն ազատած էր. ուր իւր աքսորակիցները թողած էին հոն իրենց կեանքը, եւ Կոմիտաս Վ. միտքն ու արուեստը, յետ բերելով անօգուտ մարմին մը միայն:

Երկու տարի իրարու չատ մօտ ապրեցանք, եւ ականատես եղայ իւր ազգօգուտ գործունէութեան, մանաւանդ Հայ բժշկական միութեան մէջ, որոյ եռանդուն անդամներէն մին էր. եւ անդամ մը գիս ալ հրաւիրեց անոր հետաքրքրական մէկ գումարման:

Այդ պահուն Թուրքիոյ ոստանին մէջ՝ եւրոպական զէնքերու պաշտպանութեան ներքեւ հաւաքուած էին Թրքահայ ու կովկասահայ բազմաթիւ ժողով մը գրագիտաց եւ արուեստագիտաց. եւ մտաւոր մեծ շարժում մը կար Հայ Արուեստի Տան պոլսական ճիւղին հաստատութեամբ եւ աշխատասիրութեամբ: Կը կարծէինք՝ թէ Պոլիս պիտի մնար այդ վիճակին մէջ ու զարգանար միշտ աւելի: Եւ ահա 1922ի աշնան՝ Զմիւռնիան կործանող ահարեկիչ բանակին մօտալուտ ժամանումը կանգնեցաւ մեր դիմաց, եւ բոլորս խոյս տուինք այդ մահահոտ քաղաքէն, ոմն յաջ, ոմն ի ձախ, եւ ես ի Վենետիկ, տալով Բիւզանդիոնի վերջին ողջոյնս: Փոքր ինչ յետոյ հասաւ ինձ հոն Թորգոմեան: Նախկին բոնի աքսորին սարսափը մղած էր գինքն այդ երկրորդ կամաւոր աքսորման. եւ չունչն առած էր Մխիթարայ դարաստին քով:

Մնաց հոն ձմեռն ամբողջ՝ իբր վեց ամիս: Կը բնակէր քաղաքին մէջ, եւ ցե-

digitised by A.R.A.R.@

ռեկն ի բուն կ'անցունէր ի Ս. Ղազար։ Ցրտէն պատսպարելու համար՝ դրասեղանիկ մը տուած էի իրեն սենեկիս մէջ, ուր կը պարապէինք իւրաքանչիւրս իւր գործով, լուռ ինչպէս դպրոցի մէջ, առանց արգելք լինելու իրարու։ Այդ շրջանին իւր աշխատութիւնն եղաւ նկարագրել մի առ մի մեր մատենադարանին բժշկական գրչագրերը, թուով չատ, եւ ի լոյս ընծայել Բազմավէպի մէջ։ Գարունն հասնելուն բացաւ իւր թեւերը դէպ ի Գաղղիոյ ոստանը, որ բժշկական արուեստին մէջ իւր առաջնորդն եղած էր։

Իմ սենեկակցութիւնս այնչափ հաճելի անցած էր իրեն, որ գրեթէ բոլոր նամակաց մէջ կը յիշէր զայն։ Եւ տասնուվեց տարի վերջ օր մը կը գրէր ինձ հետեւեալը. «Երբեք չեմ մոռնար Ձեր սենեակին մէջ կատարած աշխատասիրութիւնները, զորս կը պարտիմ Ձեր ներկայութեանը։ Ձեր ներկայութեանը, այո՛. զի եթէ Դուք հոն ներկայ չլինէիք, զուցէ չքաջալերուէի, եւ ընկճուէի՝ պոլսական օճախս ու դիրքս թողած ըլլալով...»։ Իւր ազնուութեան արդիւնքն էր ինձ վերագրած բաժինը։ Իսկ իրականութեան մէջ՝ իւր աշխատասէր աննուաճ հոգին էր, որ ի հեճուկս բախտի հարուածներուն՝ կը տանէր զինք միշտ գրական դաշտին վրայ։

Մինչդեռ ինք մեր քովն էր, հարիւրէ աւելի ուրիշ ազգայիններ եկան ապաւինեցան ասպնջական Վենետկոյ պաշտպանութեան։ Այդ առթիւ՝ քաղաքին Ս. Խաչ եկեղեցեակը, յիշատակ նախկին շիջած հայ գաղութին, բացաւ իւր դռներն այդ նոր գաղթականութեան առջեւ։ Ամէն կիրակի կը հաւաքուէինք անդ, եւ պատարագով ու քարոզութեամբ կը մխիթարէինք մեր փոքրիկ պանդուխտ հօտը։ Անպակաս եւ առաջին հանողներէն մին էր Թորգոմեան, ցոյց տալով իւր ընդարձակ կրօնասիրութիւնը։ «Պոլսոյ մէջ, ըսաւ ինձ օր մը, կ'ակնածէի յաճախել եկեղեցի. իսկ հոս ուրախութեամբ կու գամ»։ Ցօժարութեամբ ներկայ կը լինէր նա եւ Ս. Ղազարու տօնական պաշտամանց։

Օր մ'երեկոյեան դէմ միասին կը ճեմէինք երկուքս Ադրիանի գեղեցիկ ափանց վրայ։ Հոն բացաւ ինձ իւր սրտին մէկ վիշտը։ Երէց որդին Արամ նշանուած էր յոյն օրիորդի մը հետ, եւ անլսող հօրն յորդորանաց՝ պիտի պսակուէր առնոր հետ։ «Ազգասէր Թորգոմեանի որդին օտարի հետ ամուսնացա՞ծ. ի՜նչ մեծ նախատինք իմ անուանս Ազգին առջեւ»։ բացագանչեց, եւ աչքերն սկսան վտականալ։ Փութացի սփոփել զինքը, դիտել տալով՝ թէ սրտի խնդիրներու մէջ ուրիշ հաշիւներ կը լուն. թէ առաջին անգամ իւր տան մէջ չէ որ կը հանդիպի այդ դէպքը, որուն համար ոչ ոք կրնայ մեղադրել զինքը. եւ թէ կրնայ նա եւ բարիք մը լինել այդ ամուսնութիւնը։

Արամ կազմեց իւր տունը. թոռ մ'ալ պարգեւեց հօրը, որ գրով կը յայտնէր ինձ մեծ գոհունակութիւն հարսէն ու զաւակէն։ Ընտանեկան ուրախութիւնը, որդւոյն գործունէութիւնը, եւ իւր ալ փոքր ի չատէ շահածը սեպհական արուեստով՝ կ'ամոքէին իւր պանդխտութիւնը։ Հազիւ ինն ամ տեւեց այդ երջանկութիւնը, եւ բախտը դարձաւ հարուածել զինքը. 1933ին անդրանիկը թոռ իւր գրկէն։ Ո՞վ կրնար պատմել իւր սուգը։ Այրի նուն ժրացաւ, անցաւ իսկոյն ամուսնոյն պաշտօնարանը, եւ հզօր նեցուկ կանգնեցաւ սկեսրայրին ու սկեսրին. այդ հելլենուհի՜ն։ Թորգոմեան բառ չէր գտներ յայտնելու իւր սրտին գեղումը։ Կար իւր կրտսեր որդին Սուրէն, որ մտային անբուժելի հիւանդութեան մը զոհ, խաչ մ'էր ծնողացը քան մխիթարութիւն։ Ցեռ չորս տարուց նա եւս մեկնեցաւ աշխարհէ։ Այդ երկրորդ սուգէն քանի մ'ամիս վերջ իւր սովորական մաղթողականը կ'ընդունէի Վարդանանց տօնին առթիւ, յորում կը յիշէր քաղցր անցեալը, երբ հայր եւ որդիք կը տօնախմբէին այդ օրը, սեպհական երեքին ալ. եւ «զոր այնքան ուրախութեամբ կը շնորհաւորէինք, կ'ըսէր, զիրար խանդակաթ սիրով գրկելով...։ Արտասուք իմ թանան զգիրս...»։ Ազնիւ շնորհաւորութիւն մ'այդ անգամ իրեն եւ ինձ

համար։ Բայց գիտցաւ տոկալ իւր ցաւերուն։

Բ

Պոլսոյ մէջ յարգուած բժիշկներէն մին էր Թորգոմեան, եւ ունէր անպակաս յաճախորդներ։ Բայց բժշկէն աւելի բանասէր մ'էր նա։ Ճոխ մատենադարան մը կը զարդարէր իւր գրասենեակը. եւ ինք կը զարդարէր իւր գրասենեակը. անդուլ ու մասնագէտ հաւաքող մ'էր բժշկական եւ ազգագրական տեղեկութեանց, ատոնց նուիրելով արուեստէն յաւելցած ժամերը։ Զատ չունին իւր յօդուածներն հայ ու գաղղիական թերթերուն մէջ, որոնցմէ չատերն արտատպուած ալ են, եւ մեծագոյն մասամբ բժշկական պատմութեան յատուկ նիւթեր են։ Թողուց նա եւ քանի մ'անջատ գրուածներ, ընդհանրապէս համառօտ. ինչպէս Տօքթ. Սերվիչէն Էֆէնտի. Ներքողեան Ամիրտոլվաթի. Հարիւրամեակ Ռեստենի. Հնդկահայ բժիշկներ. Դիեցումը (փոքրիկ գրքոյկ) եւ այլն։

Աւելի կարեւոր աշխատութիւն մ'է Եռեմիա Զէյէպի Քէօմիւրճեան՝ Ստամպոլոյ պատմութիւն, երեք հատորով, յորում Թորգոմեան առաջնորդութեամբ Երեմիայի նկարագրութեան՝ կ'անցնի դիտող քայլերով ոստանին հայաբնակ թաղերէն, կը հաւաքէ ամէն արձանագիր եւ յիշատակ՝ քարերէ, դրքերէ ու թերթերէ, կ'ընդարձակէ եւ կը լայնէ ինչ որ քաղաքին հայ անցելոյն կը վերաբերի, իբրեւ սիրազօր զաւակ այն հասարակութեան՝ որ իրեն կեանք տուած էր։ Քէօմիւրճեանի գործը նէր Թորգոմեանի ձեռքէն։ Անոր վերջին հատորն 1938ին նուիրեց իւր որդւոցն յիշատակին՝ իւր եւ կենակցին կողմէն՝ «սրտակեղեք ցաւի հոծ արցունքներով»։

Իւր գլուխ գործոցն էր հայ բժշկութեան պատմութիւնը. ընդարձակ աշխատութիւն մը, չեմարան իւր բազմամեայ քրտնաջան խուզարկութեան, որմէ կը հանէր ու մամլոյ կը յանձնէր կարճառօտ հատածներ նոյն նիւթոյ մասին։ Աւարտած էր այդ վաստակն ու պատրաստ հրատարակելու Պարիսի մէջ։ Տեսաւ՝ որ իւր տնտեսական կարողութենէն վեր էր անոր տպագրութիւնը. եւ կանխիկ բաժանորդագրութիւն բացաւ, որպէս զի դիւրացնէր իւր գործը։ Մեր ազգը, որ իւր վաստակաւորները խրախուսելու առաքինաստակաւորները խրախուսելու առաքինութենէն զուրկ է, անտարբեր մնաց իւր կոչին. եւ ինք ստիպուեցաւ դարձնել փոքրաթիւ բաժանորդաց իրենց բաժնեգիները, եւ բախտին յանձնել իւր քրտանց այդ մեծ ծնունդը։

Խուզարկու եւ հմուտ հաւաքիչ մ'էր Թորգոմեան. բայց իւր ժողոված նիւթերուն հետ խիստ քննութեամբ չէր վարուեր միշտ. եւ յաճախ կը հանէր հետեւանքներ՝ զոր քննադատութիւնը չէր կարող արդարացնել։ Բանասիրին կ'ընկերէր երբեմն բանաստեղծն ալ, որ մերթ անոր նամակներն անգամ ոտանաւոր քերթուածի կը վերածէր։ Ցամենայն դէպս Թորգոմեան պիտի մնայ ԺԹ – Ի դարերու մէջ հայ գրին արդիւնաւոր մշակներէն մին։

Իբրեւ ճշմարիտ գրասէր՝ գիտէր մեծարել նա ուրիշ վաստակաւորներն։ Այսպէս մեծ էր իւր յարգանքը նա եւ հանդէպ Մխիթարեան Միաբանութեան, զոր առիթը չէր փախցներ յայտնելու։ 1938ի մէկ նամակին մէջ կ'ակնարկէր «Մխիթարեան Ուխտին, որ յընթացս ահա երեք դարու Հայ մտքին լուսատու փարոսն եղած է»։ Քանի մ'անգամ առիթ ունեցաւ ի Վենետիկ դառնալու. եւ 1940ին հետեւեալը կը գրէր ինձ. «Ամէն անգամ որ բաղդ ունեցած եմ Ս. Ղազար գալու ու սուրբ Մխիթարի գերեզմանը համբուրելու, մոռցած եմ վիշտ ու ցաւ, եւ աշխարհի ամենէն երջանիկը զի՛ս համարած եմ այդ պահուն»։ Հիւրանոց չունէինք մեր կղզեկին մէջ. բայց իւր ջերմ փափաքին գոհացում տալու համար՝ անգամ մը բնակեցուցինք Վանքին մէջ։ Իւր ուրախութիւնը չափ չունէր. «ննջա՞ծ էր Մխիթարայ տան մէջ»։

Հասկացողի ու բարեկամի զգացմամբ շնորհած էր գրախօսական մը Կոչնակի մէջ՝ իմ Հայուհւոյն պատմութեան առթիւ։ 1942ի Յուլիս 17ին գրով կը խնդրէր յղել

digitised by A.R.A.R.@

իրեն Կոչնակի մեր օրինակը, զոր չէր տեսած, վերադարձնելու պայմանաւ: Մեր մատենադարանին կանոնը չէր ներեր հեռացնել Վանքէն գրքեր. եւ խորհեցայ ընդօրինակել եւ յղել իրեն: Այս մտածութեան մէջ էի, երբ նամակին Թուականէն քսան օր վերջ Թորգոմեան կը հրաժարէր աշխարհէ, իւր գրչէն, արդիւնքներէն, տառապանքներէն ու սուգերէն. եւ կ'երթար խառնել իւր յոգնած կեանքն անվիշտ յաւիտենականութեան մէջ:

Հ. Յովհ. Վ. Թորոսեանի մահուան առթիւ կը գրէր մեզ. «Մաղթենք՝ որ Մխիթարեան երիտասարդ հարց մէջ գտնուին ուրիշներ, որ իրենց երկերով ու հմտութեամբ մոռցնեն մեզ հանգուցեալ Հօր յիշատակը»: Մաղթենք եւ մեք՝ որ մեր Ազգն ալ հասցնէ ճշմարիտ յաջորդներ Թորգոմեան Վահրամներու:

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

«ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ ԷԻՆ. — ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ» (Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ)

Յ. Ճ. Սիրունի, — որ հոգեկան անձուկ կերպով մը, գրեթէ հարազատ եղբայրակցութեան մը ջերմութեամբ զօդուած ապրած է Դ. Վարուժանի հետ Կ. Պոլսոյ մէջ երեք կարճ տարիներ միայն, եւ այն ոչ լրիւ, 1912–1915ի շրջանին՝ երբ ան կը վերադառնար զաւառներէն Օսմանեան մայրաքաղաքը՝ մասնակցելու գրական շարժումին, — կու գայ հատորով մը տալու իր պաշտած անզուգական բարեկամին իսկական դիմագիծը, դիտուած եւ նկարագրուած իր ձեռքին տակ եղած փաստաթուղթերու եւ ինքնակենսագրական վկայութիւններու ընդմէջէն:

1940ին կը բոլորուէր քառորդ դար մը այն մեծ Աղէտի օրէն երբ դաւաճան փոթորիկը աւլեց հսկայ բազմութեան մը հետ՝ շարք մը արժէքաւոր մտաւորականներու, որոնց մէջ նաեւ Յեղին Սիրտ-ին եւ Հեթանոս Երգեր-ու բանաստեղծը:

Սիրունի մտադրած կ'երեւի ուրիշ հատորներով եւս խօսիլ մէկ քանի ուրիշ մըտաւորական դէմքերու վրայ՝ որ Պոլսոյ այդ շրջանին գրական հոյլին մէջ կը փայլէին, եւ որոնք անմոռանալի զոհերէն եղան Թուրք խժդժութեան Վարուժանի հետ, ու ներկայացնել զանոնք, այնպէս ինչպէս ճանչցած է եւ ինչպէս որ էին: Ահա ընդհանուր տիպողոսը շարքի մը՝ որուն առաջին հատորը Դ. Վարուժանին նուիրուած է: Իր նախընտրութիւնը Դ. Վ.ի հանդէպ սապէս կը բացատրէ. «Զգիտեմ ինչո՛ւ ամէն անգամ որ մեծ սպանդը իր արհաւիրքը կ'արթնցնէ մտածումիս մէջ, ամէնէն աւելի Վարուժանն է որ կու գայ ձայն տալ յուշերուս: Անո՞ր համար որ ամէնէն զմայլելի ծաղիկներէն մէկն եղաւ ան մեր գրականութեան նոր ածուին մէջ. անո՞ր համար որ իր աւիշին թարմութեանը մէջ զայն խամրեցուց խորշակը. եղբայրական կապի՞ն համար որ մեր մէջը եղաւ: Զգիտեմ: Գիտեմ միայն որ հսկայի պէս կու գայ կանգնիլ ան մեր մտածումին մէջ՝ երբ մեռելները դան տարուէ տարի մեր մէջ խլրտիլ: Շատե՜ր սիրելի եղան, ու շատե՜ր մեծ: Շատերը կը փորձեն կանգնիլ մեր մտածումին մէջ՝ երբ ճգնինք չափել աղէտը: Վարուժան կարծես աւելի անչափելի կ'ընէ աղէտը մեզի, աւելի խոր մեր սուգը»:

Սիրունի իր այս գործով ցոյց կու տայ թէ ճանչցած է Վարուժանը իր ներքին հոգեկան կեանքին ու մտաւորական պաշարին հարստութեան եւ ծրագիրներուն բովանդակ ծալքին մէջ: Կը քալէ ան պատանի ու երիտասարդ Վարուժանի քայլերուն հետ ու կը ներկայացնէ մեզի զայն իր կրած յեղաշրջումներուն, զարգացումին եւ ազդեցութիւններուն մէջ՝ Կ. Պոլիս, Վենետիկ, եւ Կանտ: Յաջողապէս դիտցած է վեր հանել նաեւ Մխիթարեան միջավայրին թողուցած հետքերը անոր վրայ, ու ամէնէն առաջ ապաւորութիւնները զոր ունեցած է ան իր սիրելի դասընկեր Հ. Արիստակէս Վ. Գասքանտիլեանէն, Ալիշանի մոգական հայրենասիրութենէն, ու Բագրատունիի պատկառելի հեղինակութենէն. այդ մեծ հայկաբանին ոգին ներշնչած է իրեն խոր պաշտամունք մ'ունենալ հայերէնի բոլոր ձեւերուն, մանր եւ մեծ գեղեցկութիւններուն հանդէպ: «Մխիթարեանց յարկին տակ է, կ'ըսէ Սիրունի, որ հայ լեզուն իր զանձերը պարպեց Վարուժանի մէջ. եթէ ուրիշ ո՛ր եւ է բան ալ չպարտի Մխիթարեաններուն՝ զոր նէ կը պարտի իր շքեղ հայերէնը»(32): Կան ստուգիւ գրողներ, որոնց հայերէնագիտութիւնը դիպուածի արդիւնք է, առանց սորված ըլլալու զայն գիտակից ըլլալ ու բովանդակ քերականական հիմերուն ու կազմին մէջ. Զապէլ Եսայեան մը, Գրիգոր Զօհրապ մը եւ ուրիշ շատեր խոստովանած են՝ թէ երբեք սորված չեն հայ լեզուի քերականութիւնը եւ թէ «դիպուածով» է որ հայերէնը կը գրեն: Մինթէ քի՞չ բան է գրագէտի մը տէր ըլլալ լեզուին՝ որ գործիքն է իր քերթողութեան. եւ ո՛րքան այդ գործիքն ըլլայ կատարեալ, ճկուն եւ բազմակողմանի ձեւեր ստանալու առակ, այնքան քերթողը ազատ է իր թռիչքին մէջ: Եւ ահա այդ կատարեալ գործիքը Մխիթարեան դիւանները տուած են Վարուժանի ձեռքը: Յետոյ անժխտելիօրէն ուղիղ է, եւ որ կը դառնայ հաստատելու Սիրունի ալ, թէ բանաստեղծը Վարուժանի մէջ Մխիթարեան դիւտ մըն է. Բրգնիկէ եկած այդ անտաշ ու գիւղացի տղան, յանկարծ փայլ կ'արձակէ խնամքին տակ Մխիթարեան հօր մը, ու կը դրկուի Վենետիկ որ բանաստեղծութեան քաղաք է, եւ հոն է որ կը մտնէ ան իր իսկական հունին մէջ, որ ապագային պիտի լայնար ուրիշ միջավայրերու ազդեցութեան տակ: Հայերէնի հետ իր հայրենասիրութիւնն եւս սորված է Մխիթարեան յարկին տակ, որուն մասին ճշգրիտ կերպով կ'անդրադառնայ Սիրուն ճշգրիտ կերպով. «Վարուժան իր հայրունի սա տողերով. «Վարուժան իր հայ սրտովը Մխիթարեանց ձեռակերտն է. Մխիթարեանց ձեռնասունն է դարձեալ իր հայ պաշարով»(171):

Վարուժանի կրած ազդեցութիւններու շարքին կը սպասուէր որ Սիրունի տար մեզի նաեւ բացի Կանտի միջավայրին թողած հետքերէն անոր հոգւոյն մէջ, նաեւ եւրոպական գրականութիւններէն անցած գանձերը՝ որոնք անշուշտ կան անժխտելիօրէն անոր մէջ. այս պակասը սակայն կ'արդարացուի թերեւս անով՝ որ իր գործը լոկ յուշերու եւ տպաւորութիւններու պտուղ ըլլալով՝ եթէ Վարուժան իրեն յատկապէս բացուած չէ այդ մասին, ինքն ալ բնականաբար չէր կրնար մեզի հաղորդել զանոնք: Նմանապէս խօսք չըլլուիր երբեք Տոքթ. Ռ. Պազարճեանի մասին, որ անոր մտերիմ բարեկամներէն մին եղած էր եւ թղթակից, եւ որուն քերթուած մ'ալ ունի նուիրած («Հայ Բժիշկը» Յեղին Սիրտին մէջ): Աւելցնելու է նաեւ որ իր ձեռքին տակ ունեցած թղթակցութիւններու բաժինը, որոնցմէ յաճախ կը քաղէ տեղեկութիւններ՝ ամբողջական չեն, վասն զի դեռ կան ուրիշ բազմաթիւ անձերու ուղղուած նամակներ՝ որոնց կարելի է դիմել իրրեւ աղբիւր անոր կենսագրութեան համար. որով այդ տեսակէտով թերի է գործը: Սակայն այս բոլոր թերութիւնները նկատի առնուած են հեղինակէն, որ դիտում չունի յօրինելու Դ. Վարուժանի կենսագրութիւնը իր բովանդակ մանրամասնութիւններուն եւ իր արտադրած գործին արժէքին մէջ, այլ պարզապէս ամփոփոյթ մը կատարել իր թանկագին բարեկամէն ունեցած յուշերուն: Անշուշտ օր մը պէտք է ելլէ Դ. Վ.ի բուն կենսագիրը որ իր արամադրութեան տակ ունենալով բոլոր տուեալները, իր նամակներն եւ ուրիշ փաստաթուղթեր՝ պատմէ լրիւ անոր կարճատեւ, բայց զանազան յեղաշրջումներէ անցած կեանքը, ու ներկայացնէ զայն իր քերթողական գործին մէջ, վերլուծելով զայն ինքնիր եւ կրած ազդեցութիւններուն մէջ:

Պիտի ներէ մեզի Պր. Յ. Ճ. Սիրունի եթէ մէկ քանի ուրիշ դիտողութիւններ եւս համարձակինք ընել: Երբ կը խօսուի Դ. Վ.ի գրչին տակ գործածուած շարք մը բառերու մասին, որոնք գրաբար են, ինչ-

digitised by A.R.A.R.@